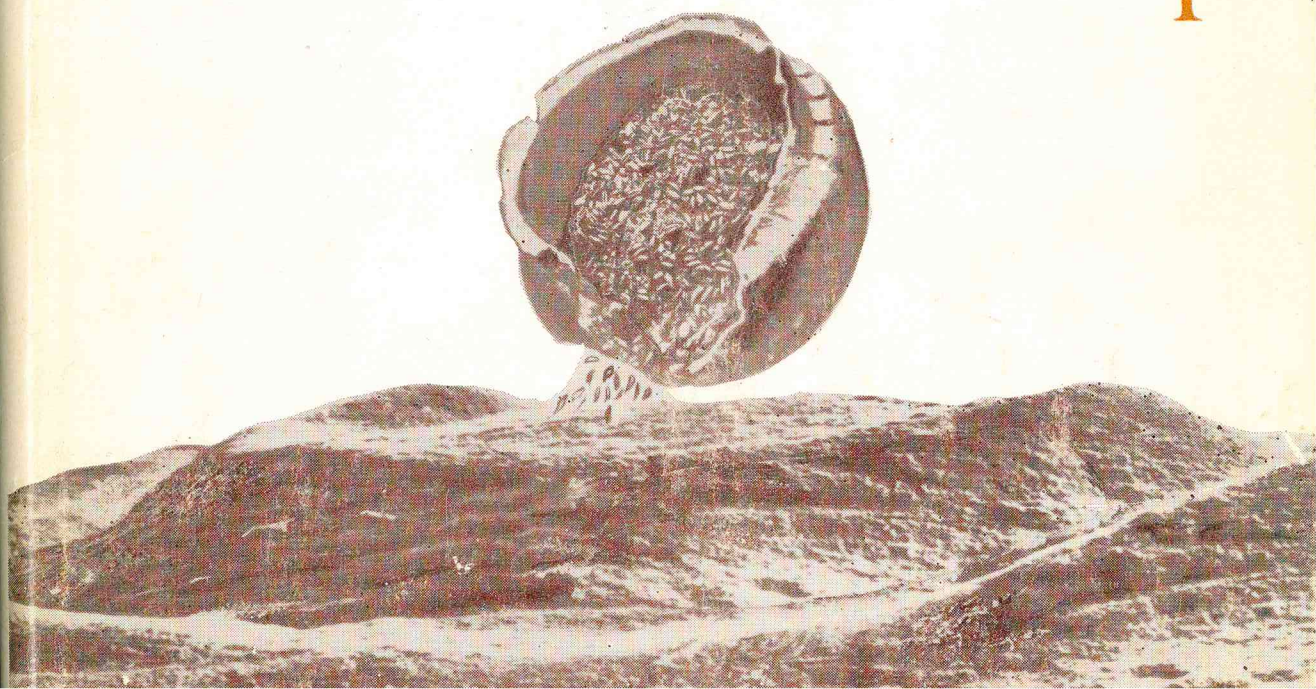

LIETUVIŲ
MATERIALINĖ
KULTŪRA
IX–XIII AMŽIUJE

I

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVIŲ
MATERIALINĖ
KULTŪRA
IX–XIII AMŽIUJE

I

VILNIUS,
„MOKSLAS“,
1978

Redagavo ist. m. dr. LTSR MA narė
korespondentė R. Volkaitė-Kulikauskienė

Recenzavo ist. m. dr. P. Dundulienė
ist. m. k. M. Michelbertas

Brėžinius spaudai parengė N. Blaževičiūtė
Nuotraukos — skyrių autorių ir K. Vainoro,
A. Luchtano, A. Tautavičiaus

Vienas sudėtingiausių Lietuvos istorijos laikotarpių yra IX—XIII amžius. Norint giliau jį nušviesti, reikia operuoti dvejopais šaltiniais — rašytiniais ir archeologiniais. Rašytiniai to meto šaltiniai dar labai negausūs, be to, juose daugiausia liečiami politiniai įvykiai, ypač karo žygiai, todėl medžiaginei to laikotarpio kultūrai nagrinėti pagrindiniai yra archeologiniai šaltiniai. Tačiau, kad ir negausūs, rašytiniai šaltiniai, sugretinti su archeologiniais, labai papildo pastaruosius; šitaip daug ryškiau ir išsamiau atskleidžiami atskiri darbe nagrinėjami klausimai.

Darbo tikslas — tirti minimo laikotarpio medžiaginę kultūrą. Paliečiamos tik kai kurios jos sritys, pirmiausia mažiau tyrinėtos. Tematiką lėmė ir turimi šaltiniai, kuriuose yra nevienodų žinių iš atskirų medžiaginės kultūros sričių. Pagaliau turime klausimų, dar laukiančių ateities tyrinėtojų. Taigi šis LTSR MA Istorijos instituto Archeologijos sektoriaus parengtas kolektyvinis darbas rodo esamą tyrinėjimų padėtį, o drauge ir tyrinėtojų gvildenamas problemas. Darbe nepretenduojama į galutines bet kuriuo klausimu išvadas. Iš tikrųjų jų ir būti negali. Archeologiniai tyrinėjimai kiekvienais metais duoda vis naujų šaltinių, kurie nuolat plečia mūsų pažinimo ribas, dėl to, žinoma, ateityje bus papildomos ar net keisis ir išvados. Tačiau dabartiniai duomenys sudaro nagrinėjamų klausimų pagrindą ir duoda kryptį ateities tyrinėjimams.

IVADAS

LIETUVA VALSTYBĖS SUSIDARYMO IŠVAKARĖSE

REGINA VOLKAITE-KULIKAUSKIENE

Lietuvos vardas pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose užrašytas Kvedlinburgo analuose 1009 metais¹. Nėką vėliau randame jį rusų šaltiniuose. 1040 ir 1113 m. Lietuva minima Lavrentijaus metraštyje², 1132 m.— Ipatijaus metraštyje³ ir kt. Nuo XII a. su Lietuvos ar lietuvių vardais susiduriame jau daug dažniau ne tik to meto rusų, bet ir lenkų bei kryžiuočių šaltiniuose.

Nėra vienos nuomonės dėl šio ankstyvuosiuose rašytiniuose šaltiniuose minimo Lietuvos vardo interpretavimo. Nei istorikai, nei archeologai dar negali atsakyti į klausimą, ar juo vadinta viena kuri gentis, ar genčių grupė, ar pagaliau šis vardas slepia ankstyvąją lietuvių tautybę, atstovaujama jau vienalytei, nors dar ir primityviai politinei organizacijai. Galutinai neišaiškinta ir Lietuvos vardo kilmė. Plačiau neliečiant kalbininkų įvairiausių išvedžiojimų ir nuomonių šiuo klausimu, vertėtų trumpai paminėti K. Kuzavinio gana įtikinamą prielaidą, kad krašto pavadinimas Lietuva yra senas lietuviškas žodis, kilęs iš hidronimo Lietava (dešinysis Neris intakas, Jonavos raj., Upninkų apyl.). Vėliau juo imta vadinti ir prie tos upės esanti teritorija (Lietuvos žemė), kurioje ilgainiui iškilo garsūs centrai: Kernavė, Trakai, Vilnius. Pagaliau iš kraštovardžio Lietuva atsirado etnonimas lietuvis⁴.

Tačiau istorikus domina vienas svarbiausių klausimų, į kurį kalbininkai tiksliai dar ne visados gali atsakyti,— kada Lietuva buvo vadinama tiktoji žemė, esanti prie Lietuvos upės, ir kada Lietuva apima visą kraštą su gyventojais, kalbančiais lietuviškai? Turbūt netenka abejoti, kad pati pirminė teritorija, pradėta vadinti Lietuvos vardu, turėtų būti sutapatinama su viena kuria gentimi, o gal jau ir genčių grupe, gyvenusia pietrytinėje dabartinės Lietuvos dalyje, kurios pavadinimas vėliau tapo visos tautos vardu. Tačiau išaiškinti, kada tai įvyko ir kaip šis procesas vyko, būtini archeologiniai šaltiniai.

Jau pirmaisiais m. e. amžiais dabartinėje Lietuvos teritorijoje ir jos kaimynystėje šiaurėje, pietuose, vakaruose bei rytuose išsiskiria atskiros kultūrinės sritys, kurios yra siedintinos su vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose minimais genčių ar jų grupių vardais⁵.

I m. e. tūkstantmečio viduryje ir antroje jo pusėje gentys ima persigrupuoti, formuojasi teritorinė bendruomenė, atskiros gentys jungiasi, sudarydamos kaimų, o vėliau ir valsčių bendruomenes. Teritorinėje bendruomenėje palaipsniui nyksta sritiniai skirtumai, vis daugiau atsiranda bendrų bruožų, tačiau atskirų kultūrinių sričių savitumai išlieka dar I tūkstantmečio pabaigoje ir net II pradžioje. Šių kultūrinių sričių pagrįn-

du XIII a. susiformuoja rašytiniuose šaltiniuose minimos žemės, o jų tar-mės išlieka net iki mūsų dienų.

Remiantis archeologiniais duomenimis, išskiriamos dvi didelės sritys: vakarų ir vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų ir rytų Lietuvos pilkapių. Riba tarp jų laikoma Šventosios upė. Tokio išskyrimo kriterijus, kaip matome, yra grynai išoriniai laidosenos požymiai. Tačiau, išskiriant kultūrinę sritį, būtina vadovautis ne vienu kuriuo nors požymiu, bet visu jų kompleksu. Plečiantis archeologiniams tyrinėjimams ir tuo pačiu kaupiantis archeologiniams šaltiniams, pastebėta, jog tiek plokštinių kapinynų, tiek pilkapių paplitimo teritorijoje, nepriklausomai nuo išorinių laidojimo paminklų žymių, išsiskiria atskiros mažesnės kultūrinės sritys.

Bene ryškiausias — pajūrio ruožas. Jam charakteringi plokštiniai kapinynai su senesniais griautiniais ir vėlyvesniais degintiniais kapais, kuriuose gausu įkapių. Remiantis kai kuriais kostiumo savitumais, čia išskiriamos dvi kultūrinės sritys, nepraradusios savitumų ir nagrinėjamoju laikotarpiu: Nemuno žemupio sritis, kurioje rašytiniai šaltiniai nurodo gyvenus skalvius, ir šiaurinė pajūrio sritis su dabartine Klaipėda ir Palanga — pietinių kuršių gyventos žemės.

Į šiaurę nuo skalvių ir į rytus nuo kuršių susiduriame su trečia savita kultūrine sritimi, kurios pagrindinė teritorija yra buvusi tarp Jūros ir Dubysos. Rytuose ji apėmė Dubysos vidurupį ir aukštupį, šiaurėje — Ventos aukštupį. Tai pats žemiausių branduolys — vėlesniuose, XIII—XIV a., rašytiniuose šaltiniuose minima Medininkų žemė su centru Varniuose. Būdingiausia šiai kultūrinei sričiai tai, kad čia ilgiausiai (dar XI—XII a.) mirusieji laidoti nedeginti. Labai skiriasi šios srities moterų kostiumas, ypač galvos danga, kuriai būdingos ištisai žalvariu dengtos puošnios kepuraitės. Dar vienas labai įdomus šios kultūrinės srities bruožas — vyrų kapuose randamos žirgų galvos, simbolizuojančios žirgą.

Plokštinių kapinynų srityje — į rytus nuo Minijos, Jūros baseine, — išsiskiria nedidelė ketvirtoji sritis su centru Švėkšna, kuri įeina į vėliau rašytiniuose šaltiniuose minimą Karšuvos žemę. Šioje srityje randama ir skalviškų, ir žemaitiškų medžiaginės kultūros elementų.

Vidurio Lietuvos šiaurėje — tarp Ventos aukštupio ir Mušos — yra penktoji kultūrinė sritis (žemgalių palikimas), kurios didelė dalis įeina į vėliau rašytiniuose šaltiniuose minimą Sialių žemę. Joje gausu plokštinių kapinynų su griautiniais kapais. Vyrų kapuose randami trumpi platūs kalavijai, kartais keli viename kape ietigaliai, masyvios segės, karių ir kitokios apyrankės, moterų kapuose — tik šiai kultūrinei sričiai saviti papuošalai: antkaklės pastorintais tordiruotais galais, sudėtinės antkaklės, balnelinės bei vytinės kūginiais galais antkaklės, žiediniai ir kryžiniai smeigtukai, įvijinės apyrankės ir kt. Iš darbo įrankių minėtini geležiniai peiliukai — pjautuvėliai tiesia nugarėle ir kapliai.

Pagaliau pažymėtina šeštoji, pati rytinė, plokštinių kapinynų sritis, buvusi tarp Dubysos ir Šventosios. Vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose tarp Dubysos ir Nevėžio minima Krakų—Dotnuvos, o tarp Nevėžio ir Šventosios — Upytės žemė. Iš archeologinių šaltinių galime spręsti, kad tai buvo viena didelė vidurio Lietuvos sritis, kuriai būdingiausi yra degintiniai žmonių ir masiniai nedegintų žirgų kapai, kartais su labai turtinga apranga.

Didžiausi šios rūšies tyrinėti paminklai grupuojasi palei Kauną, Kėdainius, Panevėžį. Vyraujant čia mirusiųjų deginimo papročiu, neturime drabužių ryškesnių detalių, išskiriančių šią sritį iš kitų.

Rytų Lietuvos pilkapių teritorija irgi nėra buvusi vienalytė; išsiskiria jos šiaurinė ir pietinė sritys. Pirmoji — į rytus nuo Sventosios — didele dalimi sutapusį su XIII a. Deltuvos ir Nalšios žemėmis. Antroji sritis, buvusi tarp Nemuno ir Neries, žinoma Lietuvos vardu. Pastebėtina, jog Neries upė — tai tik apytikslė riba, nes kaip tik šiai sričiai priklausė tokie centrai kaip Vilnius, Trakai, Kernavė, Nemenčinė, Maišiagala, kurių trys pastarieji yra dešinėje Neries pusėje. Abi šios pilkapių sritys turi nemažai bendrų bruožų. Esama ir kai kurių skirtumų*.

Pietinės srities pilkapiams būdingi du akmenų vainikai (išorinis ir vidinis), be to, čia V—VI a. pasirodo ankstyviausi degintiniai kapai, kurie vėliau tampa vyraujantys. Paskutiniajame I m. e. tūkstantmečio ketvirtyje ir II pradžioje ši pilkapių sritis išsiskiria tik jai savitais papuošalais: apgalviais, sudarytais iš žalvarinių įvijų ir sulenktų žalvarinių skardelių, puoštais, be to, pakaušio srityje grandinėlių eilėmis, užbaigtomis žalvariniais varpeliais, žalvariniais įvijiniais karoliais ir kt.⁶

Taip pat čia randami nedeginti ir deginti žirgų kapai, kuriems dažniausiai būdavo skiriamas atskiras pilkapis.

Ir pagaliau paskutinė kultūrinė sritis apima Užnemunę, išskyrus šiaurinę jos dalį. Ankstesniais laikotarpiais šiai teritorijai charakteringi krūsniniai kapai. Iš nagrinėjamo laikotarpio tyrinėti du stambesni kapinytai — Pakalniškiuose (Šakių raj.) ir Nendrinuose (Kapsuko raj.), kuriuose aptikti degintiniai žmonių ir nedeginti žirgų kapai. Bet geriausiai ši sritis pažįstama iš piliakalnių tyrinėjimų. Ji pamatuotai laikoma jotvingių palikimu⁷.

Minėtos kultūrinės sritys, atspindinčios genčių sąjungas, formuojantis teritorinei bendruomenei buvo pagrindas susidaryti atskiroms žemėms, minimoms rašytiniuose šaltiniuose. Žinoma, čia kalbėta tik apie atskirų teritorijų branduolius; jų griežtų ribų nurodyti negalima, nes tokių greičiausiai dar ir nebuvo. Antra vertus, be pažymėtų skirtybių, nagrinėjamu laikotarpiu būta nemažai bendrų šioms sritims reiškinų. Bene svarbiausias iš jų — laipsniškas mirusiųjų deginimo papročio įsigalėjimas.

Mirusiųjų deginimas Lietuvoje praktikuotas dar pr. m. erą. Labiausiai šis paprotys buvo paplitęs pačiame pajūryje I tūkstantmetyje pr. m. erą. Nuo pirmųjų m. e. amžių visoje Lietuvoje randame tik nedegintus kapus. Nedeginti mirusieji laidoti per visą I m. e. tūkstantmečio pirmąją pusę.

Apie I m. e. tūkstantmečio vidurį (V—VI a.) ateina nauja mirusiųjų deginimo papročio banga. Minėjome, kad anksčiausiai degintiniai kapai atsirado pietinėje rytų Lietuvos pilkapių srityje. Labai greitai jie išplito visame pilkapių ruože, apimdami ir šiaurinę jo dalį. Paviieniai degintiniai

kapai tuo metu atsiranda ir vidurio Lietuvoje (ypač apie Kauną), o VII—VIII a. jau ir čia mirusieji daugiausia deginami. I m. e. tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje mirusiųjų deginimo paprotys išplinta dar labiau — į Užnemunę ir šiaurinę Lietuvos pajūrio dalį — kuršių gyventą teritoriją. Įdomu pažymėti, kad ilgiausiai mirusiųjų nedegino žemaičiai: šioje srityje dar X—XI a. vyrauja griautinis laidojimo būdas, tik XII a. pasirodo pavieniai degintiniai kapai. Ir visai nepraktikavo mirusiųjų deginimo vidurio Lietuvos šiaurinės dalies gyventojai — žemgaliai.

Atrodo, kad mirusiųjų deginimo papročio plitimas iš rytinių Lietuvos sričių į vidurio Lietuvą ir toliau vakarų kryptimi atspindi vykusį tuo metu atskirų sričių konsolidavimąsi, kuriuo buvo dedami pagrindai senajai lietuvių tautybei formotis. Jos branduolys buvo toji kultūrinė sritis, kuri sutapatinama su vėliau rašytiniuose šaltiniuose minima Lietuvos žeme.

Vertas dėmesio yra kitas bendras visoms išvardytoms kultūrinėms sritims reiškinys — paprotys laidoti su kariu jo kovos žirgą⁸. Ir šis paprotys siekia laikus pr. m. e., ryškesnis jis I m. e. tūkstantmečio viduryje, o labiausiai išplinta I m. e. tūkstantmečio pabaigoje ir ypač II pradžioje; tada jau aptinkame gausių su turtinga apranga žirgų kapų. Daugiausia žirgų kapų yra rytų Lietuvos pilkapių srityse ir vidurio Lietuvoje, matyt, neatsitiktinai. Nežiūrint išorinių laidojimo paminklų skirtybių (vidurio Lietuvoje — plokštiniai kapai, rytų Lietuvoje — pilkapiai), abiejose srityse kapai įrengti labai panašiai: kariai paprastai deginami, o jų kovos žirgai dažniausiai pakasami nedeginti. Tiesa, rytų Lietuvos pilkapių srityje, ypač pietinėje, žirgai kartais irgi deginami. Tačiau įdomu tai, kad vidurio Lietuvoje žirgams kai kada išskiriama atskira vieta kapinyne, o rytų Lietuvoje — atskiras pilkapis ar net pilkapių grupė. Taigi rytų Lietuvos pilkapių sritys ir vidurio Lietuvos sritis sudarė teritoriją, kuriai buvo būdingi tam tikri bendri reiškiniai, vėliau plitę į kitas sritys. Kapai su žirgais, taip būdingi vidurio ir rytų Lietuvai, aptinkami ir kitose minėtose srityse. Tiesa, ten tokių kapų mažiau, bet jie kur kas įvairesni. Antai mūsų išskirtoje žemaičių srityje aptinkame savitus kapus su žirgais: čia niekadoms nebuvo laidojamas visas žirgas, o vyrams į kapus dedamos tik žirgų galvos. Su žirgų kapų simboliais, tik skirtingais, susiduriame ir Lietuvos pajūryje — kuršių gyventojų srityje, kur II tūkstantmečio pradžioje jau buvo įsivyravęs mirusiųjų deginimo paprotys. Pavyzdžiui, dabartiniuose Klaipėdos, Kretingos, Skuodo, iš dalies Plungės rajonuose į sudeginto mirusiojo kapą buvo dedami tik žirgo aprangos reikmenys, daugiausia žąslai, rečiau — balnas (paprastai būna išlikę tik balno kilpos). Pastebėtina, jog neretai žirgo aprangos reikmenys, kaip ir darbo įrankiai, šioje srityje į kapą dėti miniatiūriniai. Nemuno žemupyje, skalvių gyventojų teritorijoje, mirusysis su žirgu būdavo pakasami vienoje duobėje.

Tokie įvairūs žirgų kapai dar labiau išryškina atskiras kultūrinės sritys. Ir kartu visuotinis jų paplitimas II tūkstantmečio pradžioje rodo gyventojų konsolidavimąsi ir yra dar vienas svarbus argumentas keliama minčiai apie tuo metu vykusio lietuvių tautybės formavimosi pradžią paremti.

Vykstant konsolidacijai, I m. e. tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje išsiskiria žemių plotai, kurių pagrindą sudaro rytų ir vidurio Lietuva iki Dubysos vakaruose. Jie bemaž sutampa su teritorija, nuo pat XIV a. pra-

* Jie pastebimi jau pirmaisiais m. e. amžiais, kai šioje Lietuvos dalyje buvo paplitusi brūkšniuotosios keramikos kultūra. Išskiriamos trys lokalinės brūkšniuotosios keramikos kultūros grupės; ypač ryški toji, kurios paplitimo teritorija beveik sutampa su mūsų apibrėžta pietine pilkapių grupe. Jai būdinga aštriabriaunė, ryškaus brūkšniavimo, įvairaus ir sudėtingo ornamentu keramika.

džios rašytiniuose šaltiniuose vadinama Aukštaitija. Nežiūrint bendrų bruožų, toje teritorijoje pastebima buvusių kultūrinių sričių kai kurių savitumų. Ši didelė genčių sąjunga, vėliau žinoma aukštaičių vardu, buvo įvairesnė, negu žemaičiai, kuriems būdingas vienalytiškumas. Skirtumai dar ilgą metą išliko ne tik materialinėje kultūroje, bet ir aukštaičių dialektuose.

Lietuvos vardo paminėjimas rašytiniuose šaltiniuose XI a. pradžioje dar nenusako jo atsiradimo laiko. Nekyla abejonių, kad šis vardas iš pradžių buvo taikomas tik tai sričiai, kuri vadinta lietuvių žeme (pietinė rytų Lietuvos pilkapių sritis). Bet jeigu Vakarų Europoje 1009 m. užrašytas Lietuvos vardas *L i t u a* skambėjo aiškiai rusiškai, vadinasi, Rusiai šis vardas turėjo būti žinomas jau gerokai anksčiau⁹. Štai tada juo galėjusi būti žymima tik viena kultūrinė sritis; o tos sritys, kaip sakyta, sprendžiant iš archeologinių duomenų, pradėjo ryškėti pirmaisiais m. e. amžiais. Jų vardų mes nežinome. Istant gimininei-gentinei santvarkai ir formuojantis teritorinei bendruomenei, matyt, šitaip vadinti imta platesnė teritorija. Todėl XI ir XII a. užrašomi rašytiniuose šaltiniuose vardai *L i e t u v a*, *l i e t u v i a i* jau žymėjo ne vieną kultūrinę sritį, ne vieną gentį, bet jų sąjungą, kuri ir buvo konsolidacijos rezultatas. Svarbiausią reikšmę šiame procese turėjo mūsų išskirta pietrytinė sritis, sudariusi būsimos lietuvių tautybės branduolį. Kaip tik šioje teritorijoje vėliau susiformavo tokie stambūs žinomi centrai, kaip Kernavė, Maišiagala, Vilnius, Trakai ir kiti. Čia kūrėsi Lietuvos valstybės centras, čia aptinkame visų didžiausius lietuviškų lydinų lobių, čia, kaip jau sakyta, kalbininkai randa hidronimą, davusį vardą visai tautai.

Lietuvių tautybės formavimosi negalima atsieti nuo visuomeninių santykių raidos. Teritorinės, arba kaimo, bendruomenės formavimasis suvaidino lemiamą vaidmenį visuomeninių santykių plėtotėje. Anksčiau buvusius giminystės ryšius pakeitė teritoriniai tarpusavio ryšiai. Teritorinėje bendruomenėje jau nėra turtinės lygybės. Tyrinėti I m. e. tūkstantmečio vidurio ir antrosios pusės archeologiniai paminklai yra akivaizdūs tuo metu augančios turtinės nelygybės liudininkai. Iš šio laikotarpio randame nemažai kapų, ryškiai išsiskiriančių iš kitų įkapėmis: brangiais, dažniausiai importiniais ginklais, pirmiausia kalavijais, puošniais kaustytais geriamaisiais ragais, sidabro papuošalais ir dažnai tokia įkape, kaip žirgas. Paminėsime svarbiausius kapus. Tai jau ne kartą literatūroje minėtas Reketės (Kretingos raj.) kario kapas Nr. 35, kuriame vienoje duobėje pakastas šeimininkas su savo žirgu¹⁰; paskutiniuoju metu Taurapilyje (Utenos raj.) kasinėti pilkapiai, kur net keturiuose kapuose buvo ištirti karių kapai su žirgais. Labiausiai išsiskyrė pilkapyje Nr. 5 palaidotas mirusysis, į kurio kapą, be žirgo, įdėta daug brangių ir retų įkapių¹¹. Iš jų išsiskiria geriamasis ragas ir importinis geležinis dviašmenis kalavijas puošniose paaukuotu sidabru kaustytoje makštyse. Į Taurapilio kario kapą gana panašus yra Krikštonyse (Lazdijų raj.) ištirtas kapas. Jame taip pat rastas importinis dviašmenis kalavijas ir puošnus antskydis¹². Negalima nepaminėti kitų įtvingių karių kapų, tyrinėtų Švaicarijos pilkapyje (Suvalkų apsk., Lenkijos Liaudies Respublika), iš kurių išsiskiria pilkapyje Nr. 2 vyro kario kapas su gausybe brangių įkapių¹³. Apskritai kalavijas, žirgas, brangiu ap-

kaustymu geriamasis ragas — tai pagrindinės kario didiko skiriamosios žymės; todėl šie kapai yra to meto diduomenės atstovų kapai.

Taigi visi šie duomenys rodo jau I m. e. tūkstantmečio viduryje buvus gana ryškius turtinės nelygybės požymius.

Kitas labai svarbus didėjančios turtinės nelygybės liudininkas yra sidabrinių papuošalų pagausėjimas I m. e. tūkstantmečio viduryje ir antrojoje pusėje. Iš V—VIII m. e. amžiaus šiuo metu yra apie 200 sidabrinių dirbinių, daugiausia antkaklių, po to — apyrankių, paskiau — segių. Sidabrines antkakles nešiojo tik kilmingieji. Iš to laikotarpio pasitaiko net sidabrinių papuošalų lobių. Tai ne kas kita, kaip sukauptas turtas, paslėptas pavojaus metu. Tokio turto savininkai tegalėjo būti turtingesni asmenys, karo vadai ar net sričių valdovai. Vis daugiau ima rasti pasidabruotų papuošalų. Ir ypač pabrėžtina, kad šiuo metu iš esmės pasikeičia gyvenviečių pobūdis.

Istant gimininei-gentinei santvarkai ir formuojantis teritorinėms bendruomenėms, gyventojai iš piliakalnių išsikelia į jų papėdes. Čia ir reikia ieškoti kaimų užuomazgos. Piliakalniai pamažu praranda savo pirmykštės gyvenamosios vietos funkcijas ir įgyja grynai gynybinę paskirtį. Jų gynybiniais įrengimais pirmiausia buvo suinteresuoti gyventojai tos teritorijos, kuriai jie priklausė. Tačiau vadovaujantis vaidmuo visose darbo srityse priklausė jau tam tikros teritorijos vyresniajam, galbūt karo vadui ar šiaip žymesniam teritorinės bendruomenės nariui, iš gyventojų išsiskiriančiam ne tik savo kariniais sugebėjimais, bet ir turtais. Greičiausiai dalis piliakalnių, ypač vadinamųjų miniatiūrinių¹⁴, buvo tokių vadų įtvirtintos gyvenvietės. Tai rodytų ir kai kuriuose (Migonys, Žiegdriai ir kt.) iš jų susidarys storas kultūrinis sluoksnis. Nors gynybiniai jų įrengimai stiprūs, bet aikštelės labai mažos. Dėl to jose tilpo nedaug ir nedidelių pastatų, kuriuose galėjusi gyventi tik viena šeima. Nedideli, bet stipriai įtvirtinti piliakalniai greičiausiai ir yra buvę atskirų turtingesnių šeimų, karo vadų bei teritorijų vyresniųjų buveinės.

Įdomu pažymėti, kad I m. e. tūkstantmečio antrojoje pusėje į vyrų kapus dedama daug daugiau ginklų. Nekalbant apie tokį įprastą ginklą kaip ietis, karių kapuose labai dažnai aptinkamas skydas (jo paprastai išlieka geležiniai antskydžiai). Daugiausia šios rūšies radinių ir yra iš šio laikotarpio.

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad visi minėti reiškiniai labai būdingi paskutiniam pirmykštės visuomenės istorijos etapui — karinės demokratijos laikotarpiui, kurio svarbiausi bruožai yra šie: mažųjų šeimų išsiskyrimas, asmeninės nuosavybės žemei ir gyvuliams atsiradimas, turtinės nelygybės augimas, teritorinės bendruomenės atsiradimas, genčių konsolidacija, karai plėšimo tikslais, belaisvių pavertimas vergais ir prekyba jais, duoklių išplitimas, paveldimumo atsiradimas, tautybės formavimasis ir kt.¹⁵ Dauguma tų elementų pastebimi, tiriant V—VIII a. archeologinius paminklus, bet ryškiausi jie yra I tūkstantmečio pabaigoje — IX—X amžiuje. Tuo metu mažesnės teritorijos jungiasi į stambesnius vienetus, kurie ima sudaryti atskiras politines organizacijas. Tokios organizacijos valdžia buvo susirinkimai. Juose buvo sprendžiami karo ir taikos su kaimynais klausimai, renkamas karo vadas (rašytiniuose šaltiniuose vadinamas „kunigu“, „viešpačiu“). Dalyvaudavo visos teritorijos vyrai, tačiau jau turbūt tada turtin-

gesnieji turėjo didesnę įtaką ir dažnai nusverdavo pasitarimuose. Renkant karo vadą, nulemdavo ne tik jo sumanumas ir drąsa mūšiuose, bet ir turtais. Ilgainiui tokie „viešpačiai“ savo valdžią stengėsi pratęsti ir taikos metui, o dar vėliau — padaryti ją paveldimą.

Matyt, tokias ankstyvas politines organizacijas turi galvoje Bremeno arkivyskupas Rimbertas, kalbėdamas apie švedų kovas su kuršiais. Kuršius jis vadina valstybe su penkiomis sritimis¹⁶. Štai tos sritys greičiausiai ir yra buvusios mūsų vadinamos teritorijos, o minimos pilys „Seeburg“ (Seeburgas dabartinėje Latvijos TSR) ir „Apulia“ (Apuolė Lietuvos TSR) ne kas kita, kaip tų teritorijų, arba šaltinyje minimų sričių, centrai.

Apskritai I tūkstantmečio pabaigoje, matyt, jau ėmė ryškėti socialinės diferenciacijos požymiai, kam pagrindą davė auganti turtinė nelygybė. Tuo laikotarpiu pagausėja kapų su turtingu inventoriu, ypač geresnės kokybės ginklais ir brangesniais papuošalais. Nuo IX m. e. a. vis daugiau ima rasti sidabru klotų papuošalų, ypač Lietuvos pajūryje. Papuošalai glaudžiai susiję su drabužiais, iš kurių labiausiai išryškėja atskiro asmens turtingumas. Šio laikotarpio turtingų šeimų moterų ir vyrų apranga jau aiškiai skiriasi nuo kitų bendruomenės narių (tyrinėti to laikotarpio kapai Palangoje, Upynoje, Bikavėnuose, Laiviuose, Kiauleikiuose, Žašine ir kitur). Iš to meto randame daug daugiau karių su kalavijais kapų, dažnesni žirgų kapai. Bene ryškiausiai socialinė diferenciacija matyti iš naujo tipo įtvirtintų gyvenviečių — piliakalnių, kurių prototipai yra buvę anksčiau minėti miniatiūriniai piliakalniai. Jie jau didesni, sudėtingiau įtvirtinti, jiems įrengti reikėjo nemažos darbo jėgos. Ryškūs pavyzdžiai — Apuolės ir Įpilties piliakalniai su sudėtingomis pylimų konstrukcijomis. Reikia manyti, kad, rengiant tokius piliakalnius ir statant juose pilaites, teritorinės bendruomenės nariai jau turėjo įpareigojimų.

Socialinės diferenciacijos procesas iš dalies atsispindi ir rašytiniuose šaltiniuose. Labai vertingų duomenų pateikia Vulistanas (887—901 m.) apie prūsus. Jis rašo, kad prūsų krašte yra daug pilių, kurių kiekvieną valdo kunigaikštis (kunigas — cyninge). Aprašydamas prūsų gyvenimo būdą, diduomenę jis priešpastato neturtingiesiems: kunigaikščiai geria kumelių pieną, o liaudis ir vergai — midų. Toji nelygybė pabrėžiama, aprašant ir laidojimo papročius¹⁷.

XI—XIII a. — didelių poslinkių ir pasikeitimų amžiai ir gamyboje, ir visuomeninių santykių raidoje. Žemdirbystėje tuo metu ima rasti daug geresnių darbo įrankių: be anksčiau vartoto arklo, dabar jau turima dvidantė geležiniais noragais žagrė, kuri ne tik purena žemę, bet ir vagą verčia. Tobulesni derliaus nuėmimo įrankiai — pjautuvai. Auginamos visos varpinės ir ankštinės kultūros. Bent stambesniuose ūkiuose žemė turėjo būti dirbama pagal pūdyminę trilaukė sistemą. Žemdirbystė savo ruožtu plečia gyvulininkystę: reikia traukiamosios jėgos, taip pat gyvulių mėšlo žemei tręšti. Iš piliakalniuose randamų kaulų matyti, kad pagrindines gyvulių kaimenes sudarė galvijai ir arkliai. Be žemdirbių, formuojasi žmonių grupė, kurios svarbiausias pragyvenimo šaltinis tampa amatai. Ypač dideli pasiekimai juodosios metalurgijos ir spalvotųjų metalų apdirbime. Amatų plitimas skatina prekybą. Reikia žaliavų, ypač spalvotųjų metalų, kurių nėra krašte. Apie prekybą sprendžiame iš importuotų dirbinių, žaliavų ir

tokių radinių, kaip svarstyklės ir svoreliai — būdingo pirklių atributo, Svarstyklės ir svoreliai aptinkami jau X a. kapuose, bet ypač dažna XI—XII a. įkapė. Plečiantis prekybinėms transakcijoms, atsiranda seniausioji sveriamoji piniginė sistema — sidabriniai ilgieji. Prekyba buvo praturtėjimo šaltinis, ir ja vertėsi daugiausia to meto diduomenės žmonės. Antra vertus, jie buvo materialiai pajėgūs užpirkti žaliavų ar gaminių.

Išaugus ūkiniam krašto pajėgumui, neišvengiamai didėjo socialinė diferenciacija.

Šiuo laikotarpiu iš esmės pasikeičia gyvenviečių pobūdis. Piliakalnių tyrinėjimai rodo, kad tai stipriai įtvirtintos pilys su galingais pylimais, giliais grioviais, didelėmis gyvenvietėmis jų papėdėse. Tokie yra buvę Apuolės, Įpilties, Nemenčinės, Rudaminos, Kaukų ir kiti tyrinėti piliakalniai — greičiausiai atskirų kunigaikščių rezidencijos. Kunigaikščiai nebuvo stambūs žemvaldžiai, o tik bendruomenių valdytojai. Laisvieji valstiečiai buvo jų naudai dirbę prievolinkai. Matyt, prievolių būta įvairių. Be įsipareigojimų statyti bei taisyti pilis, kelius ir tiltus, bendruomenininkai turėjo mokėti duokles maisto produktais, kailiais, tam tikrais gaminiais ir pan. Palaipsniui atsirado ištisa prievolių sistema valdančiųjų naudai. Reikia manyti, kad tokių pilių priešpiliuose gyveno įvairių šakų amatininkai, dirbę pilies valdovui. Kai kurios iš pilių, ypač prie didesnių prekybos kelių, buvo ir tam tikri prekybos centrai. Šitokios pilys su priešpiliais laikytinos pačių seniausių miestų užuomazgomis. V. Vilinbachovas, suminėdamas Baltijos pajūryje įsikūrusius stambesnius centrus — Voliną, Kolobžegą, Gdanską, Elblongą (Truso), nurodo, kad būta ir mažesnių amatų bei prekybos vietų Sambijos pakraštyje (Viskiautai) ir Kurše (Grobinas, Apuolė)¹⁸. Jo nuomone, tokiuose mažesniuose centruose jau vykę turgūs. Kad II tūkstantmečio pradžioje dabartiniame Lietuvos pajūryje jau būta stambesnių gyvenviečių, rodo ir tai, jog kaip tik čia yra didžiuliai, labai arti vienas kito kapinynai. Pavyzdžiui, Girkalių, Palangos, Prysmančių kapinynai, kuriuose kapai skaičiuojami šimtais, yra išsidėstę kelių kilometrų spinduliu. Kaimo kapinaitėms tiek daug kapų nebūdinga.

Be šių didelių, stipriai įtvirtintų piliakalnių, yra tyrinėti ir mažesni (Mažulonių, Derbutų, Bubių, Eketės ir kiti). Jų ne tokie stiprūs įtvirtinimai, mažesnės aikštelės. Juose greičiausiai gyveno stambūs žemvaldžiai — feodalai, turėję jau paveldimą žemės nuosavybę — feodą. Feodalai dalyvaudavo karuose, o žemę jiems dirbo bendruomenininkai. Tuo būdu diduomenės ir tam tikros bendruomenės dalies santykiai darosi išnaudotojiški. Juo daugiau diduomenės nariai valdo žemės, tuo didesnė jų ekonominė bei socialinė galia. Stambesni žemvaldžiai negalėjo egzistuoti be išnaudojamos darbo jėgos, kurią iš dalies sudarė vergai (daugiausia karo belaisviai) ir bendruomenininkai.

Šį visuomeninių santykių procesą, didėjančią socialinę diferenciaciją rodo ne tik piliakalnių, bet ir kitų archeologinių paminklų tyrinėjimai. Pirmiausia minėtini vadinamieji žirgų kapai¹⁹, kurie II tūkstantmečio pradžioje tampa masiškais. Iš to laikotarpio tirti ištisi kapinynai (Graužiai, Ruseiniai, Pakapiai, Veršvai, Rimaisai — vidurio Lietuvoje, Pakalniškiai, Nendriniai — Užnemunėje, Kapitoniškiai, Ciobiškis — rytų Lietuvos pilkapių rajone ir kt.), kuriuose rasta apie tūkstantį kapų. Kai kuriuose iš šių

kapinynų aptikta nevienodas žirgų skaičius kape. Dažniausiai duobėje randama po vieną žirgą, neretai — po du, rečiau — po tris, penkis ir dviejose duobėse — net po aštuonis žirgus (Veršvai). Prie kai kurių žirgų griaučių randama labai turtinga, dažnai sidabru puošta žirgo apranga. Matyt, kapai su trimis, penkiais ar net aštuoniais žirgais, be to, su puošnia apranga traktuotini kaip kunigaikščių, karo vadų, stambių žemvaldžių kapai, o daugybė kapų su vienu žirgu greičiausiai yra buvę šių didikų kariaunos narių, rašytiniuose šaltiniuose vadinamų „prijateli“, „amici“, „vrunde“ ir kitaip. Vadinas, čia jau aiškūs ir socialinės diferenciacijos reiškiniai, ir karinės demokratijos relikta²⁰. Iš visų Rytų Pabaltijo kraštų karinė organizacija Lietuvoje buvo ryškiausia. Čia ji sudarė tiesiog hierarchinę santvarką.

Paprotį laidoti su kariu jo kovos žirgą mini ir rašytiniai šaltiniai. Antai J. Dlugošas, aprašydamas kunigaikščio Algirdo laidotuves (1377 m.), pažymi, jog Algirdas buvo sudegintas kartu su geriausiu žirgu, perlais ir gemomis atausta palaidine, purpuru ir auksu spindinčiais drabužiais, apjuostas paaukuota juosta²¹. Hermanas Vartbergė rašo, kad Algirdas buvo iškilmingai sudegintas net su 18 karo žirgų²². Vygantas Marburgietis pastebi, jog su Kęstučiu (1382 m.) drauge buvo sudeginti žirgai, drabužiai, ginklai, medžiokliniai šunys ir kt.²³

Dar būtų galima paminėti ginkluotę, kuri atskirų visuomenės narių buvusi labai įvairi ir skirtinga. Pavyzdžiui, tokie ginklai, kaip kalavijai sidabru puoštomis rankenomis, damaskiniai ietigaliai, ornamentuoti kovos kirviai vėduokliniais ašmenimis, šarvai bei šalmai — tai vis svarbiausi diduomenės ginkluotės atributai. Eilinių karių ginklai — ietys, lankas, kirvis. Akivaizdus socialinės diferenciacijos įrodymas yra ir sidabrinų lydinių lobiai, kurių daugiausia aptinkama iš XII—XIII a., bet randama ir iš X m. e. amžiaus.

Taigi IX—XIII a. archeologiniai paminklai rodo vykusius didžiulius pakitimus to meto visuomenėje: pradėjo išsiskirti gyventojų klasė, suinteresuota pasisavinti svetimos darbo vaisius, o augant socialinei diferenciacijai, — ir svetimą darbo jėgą. IX ir ypač X amžius davė užuomazgą nemažai tokių reiškinų, kurie išryškėjo XI, XII a. ir XIII a. pradžioje. Kadangi Lietuva buvo agrarinis kraštas, vykstant krašte gyventojų diferenciacijai, visuomeniniai santykiai neišvengiamai vystėsi feodalinių santykių kryptimi. Todėl šiuos amžius ir vadiname ankstyvuju feodalizmo laikotarpiu, nes kaip tik tada susidarė visos prielaidos feodaliai santvarkai Lietuvoje įsigalėti. Ir kartu buvo padėti Lietuvos valstybės susidarymo pamatai. Pirmiausia tuo buvo suinteresuota diduomenė, kuriai valstybės sukūrimas buvo drauge ir savo turtų įteisinimas.

II tūkstantmečio pirmaisiais šimtmečiais jau turėjo būti susiformavę politiniai junginiai, vadovaujami kunigaikščių, minimi ir rašytiniuose šaltiniuose. Pavyzdžiui, 1219 m. sudarant sutartį su Volynės kunigaikščiais, dalyvavo net 21 kunigaikštis iš įvairių Lietuvos vietų. Minimi 5 aukštaičių kunigaikščiai, kurie vadinami vyresniaisiais, — Živibudas, Daujotas, Dausprungas, Mindaugas, Vilikaila. Tat jau tarp pačių kunigaikščių atsiranda tam tikra hierarchija.

Čia labai stambiais bruožais norėta nubrėžti tą kelią, kuris vedė į senosios lietuvių tautybės ir feodalinės Lietuvos valstybės susidarymą. Šie

sudėtingi etniniai ir visuomeniniai procesai susiję su to meto gamybos raida, kurią ryškiausiai atspindi turtinga, įvairi ir savita materialinė kultūra. Jai bent iš dalies nušviesti ir skiriama ši knyga.

ISNASOS

1. LIS, I, p. 24.
2. ПБЛ, I, c. 10, 103.
3. ПСРЛ, 2, c. 294.
4. KUZAVINIS K., 1964, p. 19. Ten plačiau nurodyta ir literatūra šiuo klausimu.
5. LAB, p. 267—268; LA, p. 128—130; OKULICZ J., 1973, p. 341—421; LAA, III, p. 5—18.
6. VOLKAITE-KULIKAUSKIENĖ R., 1975, p. 85—95.
7. KULIKAUSKAS P., 1970a, p. 12—32.
8. VOLKAITE-KULIKAUSKIENĖ R., 1971.
9. OCHMANSKI J., 1967, str. 33.
10. VOLKAITE-KULIKAUSKIENĖ R., 1955, p. 127—129, pav. 4.
11. TAUTAVICIUS A., 1972, p. 40—48.
12. KULIKAUSKAS P., 1959a, p. 71—78.
13. ANTONIEWICZ J., KACZYŃSKI M. i OKULICZ J., 1958, p. 27—30.
14. VOLKAITE-KULIKAUSKIENĖ R., 1959, p. 125—150.
15. КОСВЕН М. О., 1960, c. 241—261.
16. LIS, I, p. 21.
17. Ten pat, p. 22.
18. ВИЛИНБАХОВ В. Б., 1963, c. 129.
19. VOLKAITE-KULIKAUSKIENĖ R., 1971.
20. КОСВЕН М. О., 1960, c. 241—261.
21. MANNHARDT W., 1936, p. 142.
22. SRP, II, p. 113.
23. Ten pat, p. 620—621.